

rü şöyle açıklamıştır: “İlk önce bir söz getirilir, sonra onu, bundan doğan ve buna bir zeyil konumunda olan, doğruluğuna delil ve örnek teşkil eden diğer bir söz takip eder” (*Kitâbü’ş-Şinâ’ateyn*, s. 470). İbn Sinân el-Hafâcî, “istidlâl bi’t-temsîl” olarak adlandırdığı istişhâdı, “Önceki sözün doğruluğuna delil teşkil eden ve ona bir misal konumunda olan söz getirmektir” diye tanımlamıştır. Maarri’nin şu beyti Hafâcî’nin verdiği örnekler arasında yer alır: *لو اختصرتم من الإحسان زركم / والعدب يهجر لوفراط في الخصر* (İhsanlarınızı biraz kıssaydınız sizi ziyaret edecektim. Tatlı su da olsa eğer aşırı soğuksa ondan kaçılır). Burada son cümle ilk cümlelerin doğruluğunu kanıtlayan bir temsil durumundadır. Temsil konumundaki hikmetli söz genellikle edibin kendisine ait olur.

Hatîb el-Kazvîni ve onun *Telhîşü’l-Miftâh*’ını şerhedenlerle daha sonraki belâgat âlimleri istişhâdı bir itnâb türü olarak görmüşlerdir. Kazvîni’nin “itnâb bi’t-tezyîl” dediği itnâb nev’i Ebû Hilâl el-Askerî’nin “istişhâd ve ihticâc” adını verdiği türe yakındır. Kazvîni tezyîl itnâbını, “Bir cümlelerin ardından aynı anlama gelen ve onu pekiştiren bir başka cümle getirmektir” şeklinde tanımladıktan sonra onu, önünden bağımsız bir mesel konumunda bulunan ve önüyle bağımlı olarak mesel konumunda olmayan tezyîl şeklinde ikiye ayırmıştır. Türün özellikle mesel durumundaki tezyîl ile tamamen örtüştüğü görülmektedir. Şu âyetler, Kazvîni’nin mesel konumundaki tezyîle verdiği örnekler arasında yer alır: *وقل جاء الحق وزهق الباطل، إن الباطل كان زهوقا* (De ki hak geldi, bâtıl yıkılıp gitti, zaten bâtıl yıkılmaya mahkûmdur [el-İsrâ 17/81]), *وما جعلنا لبشر من قبلك الخلد، أفان من فهم الخالدون، كل نفس ذاتة الموت* (Biz senden önce hiçbir beşere ölümsüzlük vermedik. Sen öleceksin de onlar ölmeyecekler mi? Her can ölümü tadacaktır [el-Enbiyâ 21/34-35]). Âyetlerdeki son cümleler önleriyle aynı anlamda olarak onları pekiştiren, fakat aynı zamanda önlerinden bağımsız birer mesel durumundadır.

Askerî’nin türle ilgili olarak örnek verdiği pek çok şiir arasında şu iki mısra özellikle kaydedilmelidir: *إنما يعشق المنايا من الأ / قوام من كان عاشقا للمعالي / وكذلك الزماح أول ما يكسر منهن في الحروب العوالي* (Milletler içinde ancak yüce mertebelere âşık olanlar ölümüne seve seve giderler / Nitekim savaşlarda mızrakların da ilk kırılan yerleri üst taraflarıdır). Mütenebbî’nin şu beyti de bu konuda nakledilen en yaygın örneklerden

dir: *من يهن يسهل الهوان عليه / ما لجرح بميت إيلام / (Alçağa alçaklık vız gelir, hiç ölüye yara acı mı verir?)*.

Askerî’nin de belirttiği gibi istişhâd örneklerinin birçoğu teşbih-i temsîli veya istiâre-i temsîliye formundadır. Abdülganî en-Nablûsî, şairin şiir içinde adını veya lakabını kulağa hoş gelecek şekilde zikretmesini bir bedî’ türü olarak istişhâd adı altında ele almıştır. Nablûsî, eski ve yeni şairlerin şiirlerinde buna dair birçok örneğin bulunduğunu belirtir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü’ş-Şinâ’ateyn* (nşr. Müfîd M. Kumeyha), Beyrut 1404/1984, s. 470-473; İbn Sinân el-Hafâcî, *Şırrü’l-feşâha* (nşr. Abdülmüteâl es-Saîdî), Kahire 1372/1953, s. 324; Hatîb el-Kazvîni, *el-İzâh fi’ulûmi’l-belâga* (M. Abdülmün’im el-Hafâcî), Kahire 1400/1980, s. 307-309; *Şurûhu’t-Telhîş*, Beyrut, ts. (Dârü’s-sürûr), III, 225; Abdülganî b. İsmâil en-Nâblûsî, *Nefehatü’l-ezhâr*, Beyrut 1404/1984, s. 329-330; Ahmed Matlûb, *Mu’cemü’l-muştalahâtü’l-belâgiyye ve tetavvürüh*, Bağdad 1403/1983, I, 129-130; II, 235-236.

İSMÂİL DURMUŞ

□ TÜRK EDEBİYATI. Türk edebiyatında bir edebî sanat olarak istişhâddan ziyade ona çok benzeyen “îrsâl-i mesel” veya “iktibas” tercih edilmiş, bu sebeple Türkçe belâgat kitaplarında istişhâd yer almamıştır. İrsâl-i meselde örnek olarak atasözleri veya benzer özlü sözler, iktibasta âyet ve hadisler zikredilir. İstişhâdda ise örnek söz veya mısraların kime ait olduğunun belirtilmesi gerekir. Belâgat terimi olarak istişhâdın asıl malzemesini doğruluk, güzellik, yaygın kullanılabilirlik gibi farklı özelliklere sahip kalıplaşmış ifadeler oluşturur. Şair veya yazarın ifadeyi kuvvetlendirmek, anlamı zenginleştirmek, sözü sanatlı hale getirmek gibi amaçlarla âyet veya hadis, atasözleri, vecize, mısra ve beyit zikretmesi istişhâdı ortaya çıkarır.

İstişhâd, anlamı güçlendirmek için başkalarının fikir ve sözlerinden yararlanma bakımından itnâb-ı makbûle benzer (bk. İTNÂB). Özellikle açıklama gerektiren fikirlerle yoruma muhtaç konularda müellifin sığıltan kurtulması ve ifadesini zenginleştirip kuvvetlendirmesi için istişhâd en geçerli yoldur.

Türk nesrinin başlangıcından itibaren istişhâd yolunun kullanıldığı görülmektedir. Orta Asya devresinde kaleme alınan *Kutadgu Bilig*’in mukaddimesiyle başlayıp kısa ve secili cümle yapısına sahip Rabgûzî’nin *Kıyasü’l-enbiyâ*’sı ile gelişen bu anlatım tarzı, Dede Korkut hikâ-

yelerinden bu yana atasözlerinin de bu amaç için kullanılmaya başlanmasıyla zenginleşmiştir (geniş bilgi ve örnekler için bk. Defne, s. 87-90). Anadolu sahasında istişhâd örneğinin bulunduğu görülmektedir. Yazarı belli olmayan *Behcetü’l-hadâik fi mev’izati’l-halâik* ile Sadreddin Mustafa Şeyhoğlu’nun *Merzûbânnâme* tercümesi bu ifade tarzını benimsemiş eserlerdendir.

“Divan nesri” adıyla anılan yazı dilinde Sinan Paşa’nın *Tazarruât*’ından itibaren rağbet gören bu üslup özellikle sanatkârane nesirde yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Başlangıçta daha çok eserlerin mukaddime kısımlarında görülen ve âyet, hadis, İslâm büyüklerinin ifadelerinden seçilmiş sözler, Arapça ibareler, XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişen inşâ anlayışının da etkisiyle bilhassa mensur eserlerin bütününe yayılmıştır. Ayrıca özellikle şiir şerhlerinde istişhâd için âyet ve hadislerden özlü sözlere, mısralardan manzumelere kadar her çeşit malzemenin kullanıldığı görülür. İktibas ve istişhâd yoluyla ifadeyi zenginleştirme ve süsleme anlayışı Türk nesrinde ayrı bir yeri olan divan mukaddimelerine de yansımıştır (Üzgör, s. 19-23). Necâtî, Lâmiî Çelebi ve Fuzûlî gibi şairlerin divan mukaddimleri bu tarzın dikkat çekici misalleriyle doludur.

Tezkiretû’ş-şuarâ, tezkiretül’-evliyâ ve menâkıbnâmeler yanında tasavvufî mensur eserlerde de bu anlatım tarzına yaygın biçimde başvurulmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren süslü anlatıma yönelme eğiliminin Türk nesrinin külfetli ve ağır bir şekle dönüşmesinde iktibas ve istişhâd yoluyla anlatımın önemli bir rolü olmuştur. Sanatkârane Türk nesrinin en mükemmel örnekleri sayılan Veysî ve Nergisî’nin eserlerinde görülen istişhâd örnekleri bu konudaki en uç misaller olarak kaydedilebilir.

Tanzimat devrinde Türk nesrinin sadeleşerek Batı etkisinde bir gelişme kaydetmesine rağmen bu ifade tarzının Nâmık Kemal, Muallim Nâci ve Ziyâ Paşa’nın nesirlerinde sürdürüldüğü görülmektedir. Özellikle Nâmık Kemal’in mektupları bu anlatımın çeşitli örnekleri bakımından zengindir. Muallim Nâci’nin, Türkçe’de kullanılan ve kullanılabilecek olan iktibas ve istişhâdlar için *Sânihâtü’l-Arab* (İstanbul 1303), *Sânihâtü’l-Acem* (İstanbul 1304) adlarıyla müstakîl kitaplar kaleme alması bu rağbetin devam ettiğini göstermektedir. Türk edebiyatındaki iktibas

ve istiṣhâd örneklerinden bir kısmı Mehmet Yılmaz tarafından *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler* adıyla bir araya getirilerek yayımlanmıştır (İstanbul 1992).

BİBLİYOGRAFYA :

Feridüddin Attâr, *Tezkiretül-evliyâ* (haz. Orhan Yavuz), Ankara 1988, s. 50-67; Rabgûzî, *Kıssaşü'l-enbiyâ* (nşr. Aysu Ata), Ankara 1997, I, tür.yer.; Zeynep Korkmaz, *Sadrü'd-din Şeyhoğlu, Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara 1973, s. 82-83; Zeki Ömer Defne, *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Edebi Sanatlar Bakımından Bir Araştırma*, Ankara 1988, s. 87-90; Tahir Üzgör, *Türkçe Divân Dîbâceleri*, Ankara 1990, s. 19-23; Ömür Ceylan, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, İstanbul 2000, s. 304-309, 392-402; Sadettin Buluç, "Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâik'den Örnekler", *TDED*, VII (1956), s. 17-24; Mustafa Uzun, "İstiṣhâd", *Nesil*, IV/44, İstanbul 1980, s. 32-33; a.m.f., "İktibas", *DİA*, XXII, 52-54; Mehmet Reşit Özbalkaçı, "Arap Dilinde İlk İstiṣhâd", *DÜİFD*, sy. 5 (1989), s. 369-383; Pakalın, II, 101-102; "İstiṣhâd", *TDEA*, V, 32.

MUSTAFA UZUN

İSTİŞRÂK

(bk. ORYANTALİZM).

İSTİTÂAT

(الاستطاعة)

İradî fiilleri gerçekleştirme yetenek ve güç anlamında bir terim.

Sözlükte "boyun eğmek, itaat etmek" mânasına gelen *tav'* kökünden türemiş olup "muktedir olmak, güç yetirmek" demektir. Terim olarak "kulun fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç" diye tanımlanabilir. İstîtâat karşılığında kudret, kuvvet, tâkat, vüs' gibi kelimeler kullanılırsa da bunların farklı mânalara geldiği kabul edilir. Belli bir işi veya daha fazlasını gerçekleştirecek güce kudret denir. Kudret alternatiflerden birini isteyerek yapma gücünü ifade ederken kuvvet, ateşin yakması örneğinde olduğu gibi bir işi tek alternatifte bağlı ve zorunlu olarak gerçekleştirmeyi sağlar. Sadece belli bir fiili yapmaya yetecek miktardaki güce takat, birden fazla fiili yapmaya elverişli olan güce de vüs' adı verilir. Takat genellikle fiilin zorlukla yapılması halinde kullanılır. İstîtâatin tam fonksiyoner olabilmesi için fiili gerçekleştirene ait bünye, fiili tasarlayabilme, etkili olabilecek madde (enerji) ve yazı yazacak kalem örneğinde olduğu

gibi gerekiyorsa fiili gerçekleştirecek alethin bulunması icap eder. İstîtâatin karşıtı aczdır. İstîtâatin bu dört unsurunda mahrum olan kişi mutlak mânada âciz demektir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "tv'a" md.; Ebül-Bekâ, s. 108-109).

Kur'ân-ı Kerim'de istîtâat kavramı fiil kalıbında kırk iki yerde geçmektedir. Bu âyetlerden anlaşıldığına göre insan nisbî bir istîtâate maliktir. Bazı âyetlerde insanın ilâhî emirleri yerine getirme gücüne sahip kılındığına ve bunu gerçekleştirmek için gücünü sarfetmesi gerektiğine temas edilmiş, bazılarında da onun her işi yapma, özellikle beşerî sınırları aşan fiilleri icra etme gücünün bulunmadığına dikkat çekilmiştir (bk. M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "tv'a" md.). Hadislerde de istîtâat masdarından türetilen fiil kalıpları kullanılarak insanın belli işleri yapmaya muktedir kılındığı ifade edilmiştir (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "tv'a" md.).

II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren kader meselesine, dolayısıyla kulların fiillerine ilişkin tartışmalarda ortaya çıkan istîtâat kavramı kelâm literatüründe iki anlamda kullanılmıştır. 1. Fiilin işlenmesini sağlayan vasıtalar. Ehl-i sünnet âlimleri, kişinin bir fiili gerçekleştirebilmesi için organizmasında o fiile ait yetenek ve organın sağlıklı bir şekilde bulunmasını istîtâat terimiyle ifade etmiş ve bunu "selâmetü'l-esbâb ve'l-âlât" (sıhhatü'l-cevârih ve'rtifâu'l-mevânî) tabiriyle açıklamışlardır. İnsanın ilâhî emirlere uymakla yükümlü tutulmasının ilk şartı bu vasıtalarla sahip olmasıdır. Bu konumda bulunan kişi fiili yapma veya terketme alternatiflerinden birini tercih eder. 2. Fiilin gerçekleştirilmesini sağlayan güç. İstîtâatin asıl mânasını teşkil eden bu güç iradesiyle belli bir fiili yapmak isteyen insanda bulunan bir sıfattır. Sünnî kelâmcılara göre bu tür istîtâat, Allah'ın ayrı ayrı her fiil için kulda yarattığı bir arazdan ibarettir. Fiil için gerekli ve elverişli vasıtalarla sahip olsa bile bu istîtâatten mahrum bulunan insanın fiil işlemesi imkânsızdır. Fiilin asıl illeti veya vazgeçilmez şartı bu güçtür (Tehânevî, I, 155; Mâtürîdî, s. 256; İbn Hazm, III, 43-46; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, I, 274-275).

Birinci tür istîtâatin fiilden önce insanında mevcut olduğu ve birbirine zıt iki fiili yapmaya elverişli bulunduğu hususunda kelâm âlimleri görüş birliği içindedir. Esasen bir fiil için gerekli yetenek ve organdan mahrum olan insanı o fiili işlemekle yükümlü tutmak mâkul olmadığı gibi gerçekle de bağdaşmaz. Naklî delil-

ler de fiile ilişkin vasıtaların fiilden önce mükellefte bulunduğuna işaret eder. Nitekim gücü yetenlerin hacca gitmesini farz kılan âyette (Âl-i İmrân 3/97) gücü yetmekten maksat hac için gereken binnek, yiyecek, bedenini sağlıklı olması gibi maddî vasıtalar. Haccın farz olması bunların hacca gitmeden önce mevcudiyetine bağlıdır. Hz. Peygamber, ayakta namaz kılmaya gücü yetmeyenlerin oturarak kılableceklerini söylerken beden vasıtasının sağlıklı olması gerektiğine dikkat çekmiştir (İbn Hazm, III, 43-46; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Der'ü te'âruz*, I, 60-70).

Fiilin asıl illetini veya şartını teşkil eden ikinci anlamdaki istîtâatin fiilden önce bulunuşu ve birbirine zıt iki fiili yapmaya elverişli olması konusunda ileri sürülen görüşleri üç noktada toplamak mümkündür. a) Fiilin gerçekleşmesini sağlayan ve Allah tarafından yaratılmış bir sıfat olan istîtâat fiilden önce mevcuttur. Mu'tezile'nin çoğunluğu ile bazı Şîî âlimleri bu görüştedir. Ebû Bekir el-Esam, Nazzâm, Ali el-Esvârî gibi âlimler, insanın yaratılıştan yeterli derecede bir güce sahip bulunduğunu ve bunun dışında istîtâat diye bir sıfatından söz edilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Sümâme b. Eşres ve Bişr b. Mu'temir de buna yakın bir düşünceyi benimseyerek "insan için fiile ilişkin vasıtalar" anlamındaki istîtâatten başka bir gücün olmadığını söylemiştir (Eş'arî, s. 230-231; Neseî, II, 543). Fiilin gerçekleşmesini sağlayan, ondan önce insanda mevcut bir istîtâatin varlığını kabul edenler şu delillere dayanır: 1. İnsan, aynı şartlarda ve durumlarda bir işi yapma gücüne sahip olabileceği gibi bundan yoksun da olabilir. Onun fiili işleme gücüne sahip bulunmasının bir sebebi olmalıdır, bu da istîtâat sıfatından başka bir şey değildir. Aksi takdirde işi yapmaya gücü bulunmakla bulunmamak arasında fark kalmaz. 2. İş yapma gücü bulunan insanların kudretleri birbirinden farklıdır. Nitekim bir kişinin yaptığını diğeri yapamamaktadır. Bu da fiilin gerçekleşmesini sağlayan farklı istîtâatlerin bulunduğunu kanıtlar (Kâdî Abdülcebâr, s. 390-391). 3. Allah'ın yaratma fiilini gerçekleştirmeden önce kâdir olduğunda şüphe yoktur. İnsan da fiil işleyen bir varlıktır. Onun fiili gerçekleştirebilmesi için önceden kudrete sahip olması gerekir. Zira oluşumu açısından kadîm varlığın fiiliyle hâdis varlığın fiili arasında ayırım yapmayı gerektiren bir kanıt yoktur (İbn Metteveyh, II, 115). 4. Fiilden önce gücün bulunmaması du-